

криває й «технологію» чекістської роботи, яка в умовах громадянської війни нерідко мала репресивний характер: ув'язнення до концтаборів, експропріація матеріальних цінностей, примусові роботи тощо. Не виключено, що саме цей аспект став однією з причин заборони книги.

Подajući на розгляд читача цей матеріал майже семидесятилітньої давності, хотілося б зробити кілька загальних зауважень. Найголовніші з них полягають у необхідності критичного сприйняття та осмислення описуваних автором подій. Багато з них подається крізь призму суб'єктивного, суто професійного, вузькокласового підходу. Візьмемо, наприклад, характеристику махновщини. Вона подається як різновид бандитизму, що на час створення книги зумовлювалося політичними мотивами, а потім утвердилася в радянській історіографії. З точки зору дня сьогоднішнього це, зрозуміло, спрощена і одномірна оцінка.

Ще більш вдумливого підходу вимагає використання даних про вищезгадані контрреволюційні організації. Характерно, що як головні аргументи автор нерідко наводить зізнання самих заарештованих, зокрема, в справі харківського відділення «Р. О. W.» про підготовку замаху на Голову РНК УСРР Х. Г. Раковського.

У розпорядження С. С. Дукельського з дозволу тодішнього керівника ВУЧК В. М. Манцева були надані службові документальні матеріали, які згодом були втрачені чи зберігалися у відомчому архіві. Гадаємо, що на процесах початку 20-х років навряд чи застосовувалися методи суцільної фальсифікації фактів і документів, характерні для наступного періоду. Хоч і до перших справ є підстави ставитися критично, по можливості перевіряючи їх на основі інших матеріалів.

Так, у нещодавно переданих до АН УРСР щоденниках одного з лідерів Центральної ради, а потім віце-президента ВУАН С. О. Єфремова є виклад його бесіди з одним із свідків у «Справі членів ЦК УПСР» Хименком: «Коли я запитав його, з яким лицем розказував на суді небилиці, він зрікся: «не казав». А на питання, чому ж стоїть у стенографічному звідомленні, одно мовив: то вони самі вигадали». Хименко виявив був навіть охоту написати мені свого роду розписку, що він того не казав». Безперечно, такі спогади не є доказом, проте вони змушують замислитися читача, а особливо дослідника над мірою достовірності поданих у книзі С. С. Дукельського фактів.

Р. Я. Пуріг (Київ)

С. Дукельський

ЧК—ДПУ

ЧАСТИНА I

Пролетаріату,
чия диктатура нещадно
карає своїх ворогів,
дані нариси присвячуються

Передмова

Дана книга являє собою ряд нарисів з історії боротьби українських органів ЧК—ДПУ проти світового імперіалізму і вітчизняної контрреволюції протягом 1920—22 рр.

На долю Радянської України випала винятково важка боротьба за існування. На неї з самого початку революції вступили очі хижі імперіалісти Німеччини і Антанти.

З одного боку, Україна притягувала їх своїми природними багатствами: вона багата на хліб і худобу і в надрах її є неоціненні скарби вугілля і металів.

З другого боку, західні імперіалісти бачили в ній вигідний плацдарм і зручну позицію для розгортання антирадянських сил і нападу на таку ненависну Радянську Росію.

Спочатку завдяки зраді українських «соціалістів» Україну окупували німці. Пограбували її і змушені були піти. Після них в українських чорноморських портах висадилися французи. Вигнаних Червоною Армією французів змінили випущені Антантою Денікін і Петлюра. Коли ж і вони були розбиті вщент, Антанта кинула на Україну по черзі Польщу і Врангеля. Словом, протягом перших трьох років революції інтервенція на Україну не припинялася ні на один момент.

Крім того, більш або менш тривале хазяйнування на території України німців з гетьманом, Петлюри і Денікіна сприяло широкому розвитку антирадянської пропаганди і підняттю проти Радянської влади широких верств селянства. З другого боку, короткочасне перебування на Україні Радянської влади в 1919 р. не дало змоги втілити в життя розшарування села, в якому створився сприятливий ґрунт для організації контрреволюційних сил. Куркульство під ідейним і практичним керівництвом української інтелігенції і духовенства почало діяльно формувати бандитські зграї для боротьби проти заходів Радянської влади на селі, яка згодом при виникненні петлюрівського і денікінського фронтів вилилася в стихійний контрреволюційний рух проти самої Радянської влади.

Пізніше, коли Радянська влада на Україні була остаточно відновлена, вожді української контрреволюції продовжували з-за кордону тероризувати тил Радянської України, організуючи і об'єднуючи численні банди і підпільні контрреволюційні організації.

Водночас спалахнула війна з Польщею і Врангелем.

За такої обстановки органам ЧК і особливих відділів * довелося докласти максимум енергії, щоб розчистити шлях для спокійного радянського будівництва і гарантувати Червоній Армії міцний і безпечний тил.

Природно, що з цим важким завданням органи ЧК і особливих відділів могли справитися лише за неодмінної умови якнайтіснішого і регулярного зв'язку з Комуністичною партією і широкими верствами робітничих мас.

Досі на Україні ще не було видано жодної книги, яка хоча б певною мірою висвітлила колосальну роботу українських органів ЧК—ДПУ, здійснену ними за час революції. Всі матеріали про діяльність цих органів лежали в архівах і не могли бути використані навіть періодичною пресою частково через те, що несвоечасна поява цих матеріалів могла перешкодити дальшій боротьбі з ворогами революції, а частково просто через брак часу, який був так необхідний для активної боротьби.

Тепер же, коли громадянська війна на Україні вже закінчена і республіка перейшла на мирне становище, з'явилася можливість приступити до заповнення цієї прогалини.

Вважаю за необхідне застерегти, що в першій частині цієї книги, яка охоплює діяльність ЧК і особливих відділів України за 1920 рік, не було можливості дати повну систематизовану картину всієї роботи вказаних органів за цей період з тієї самої причини, що в 1920 р. ми мали ще дуже серйозні зовнішні фронти — польський і врангелівський — і велика частина матеріалів про діяльність деяких органів ЧК, а головне — особливих відділів армії, які слідували безпосеред-

* Органи ЧК в армії.

ньо за бойовими частинами, загубилася або загинула під час стрімких наступів і відступів Червоної Армії.

Крім того, значна частина гарячкової роботи особливих відділів, яку здійснено в бойовій обстановці, зовсім не могла бути систематизована, а іноді навіть і зафіксована.

В силу цих обставин мені при написанні першої частини даної книги довелося обмежитись лише тією незначною кількістю матеріалів про роботу ЧК на Україні, яка збереглася після бурі громадянської війни і бандитизму, що пронеслася на Україні.

У першій частині цієї книги поспіхом, наскільки дозволяв час, зібрана лише незначна частина найбільш характерних епізодів з діяльності українських органів ЧК за 1920 рік. Вона, безперечно, страждає на багато дефектів зовнішнього характеру, але моя увага була звернута не на витонченість стилю, а винятково на правильний виклад моментів боротьби, про які збереглися матеріали.

В пропонованій книзі мною прийнято хронологічний порядок викладу. Перша частина охоплює три періоди: перший період обіймає момент відновлення на Україні Радянської влади в 1920 р. до виникнення війни з Польщею, другий період — війну з Польщею і Врангелем до перемир'я з Польщею і третій період — знищення Врангеля і перехід республіки на мирне становище.

Тут необхідно зазначити, що для викладу 15-го розділу — справа членів ЦК УПСР — я вважав за можливе скористатися матеріалами з стенографічного звіту про цю справу, випущеного під моєю і Д. З. Мануїльського редакцією, тим більше, що розробка і слідство в цій справі велися мною.

На закінчення я вважаю своїм обов'язком винести щирю подяку відповідальним керівникам ДПУ України т. т. В. М. Манцеву, В. А. Балицькому і Є. Г. Євдокимову *, які надали в моє розпорядження необхідні для складання цієї книги матеріали.

Харків, 20 лютого 1923 р.

С. Дукельський

І ПОВЕРНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНУ

Становище республіки наприкінці 1919 р. було надзвичайно серйозним. Денікінська білоофіцерська армія, яку блискуче постачала і підтримувала Антанта, завдяки цілому ряду об'єктивних причин стрімко просувалася до Москви. Білогвардійці всіх мастей, починаючи з монархістів і кінчаючи меншовиками та есерами, в солодкій тривозі готували тризну над ненависним «більшовизмом», смакуючи переможний вступ у «білокам'яну» і передчуваючи такий солодкий для білогвардійського вуха малиновий передзвін «сорока сороков».

Однак невмолима історія пішла своїм шляхом. Піднявши тимчасово Денікіна на висоту воєнного успіху, вона з такою силою кинула його на землю, що, не встигнувши опам'ятатися, він скотився в Чорне море і, огризнувшись, міг лише виплюнути на тіло переможної Радянської Росії невелику, але зляксісну болячку — Врангеля.

Перший відчутний удар по правому флангу Денікін дістав ще на південь від Саратова, у напрямі Балашова. Потім пролетарська кіннота вдарила його в самий лоб біля Орла. Наступні вдалі операції Червоної Армії остаточно розстроїли денікінські лави, і білогвардійські полки його, які зарвалися, лавиною покотилися на південь.

* Голова, заступник голови, начальник особливого відділу ВУЧК.

У середині грудня червоні частини прорвали залізницю Київ — Харків, причому останній, обійдений з трьох боків, упав. Групи противника стали швидко стягуватися. Західна — для захисту Правобережної України — до Києва і Катеринослава, а східна — для оборони кам'яновугільного району — до Донбасу.

Тим часом у тилу в Денікіна над групом білогвардійщини танцювали свій передсмертний танок її недавні сподвижники — грабіж, злочинство, спекуляція і безпробудне пияцтво.

Розбите Червоною Армією вщент родовите дворянське офіцерство з досади гарячково гнало на південь цілими ешелонами награбоване в походах добро. Передчуваючи агонію, заметушилися в конвульсивній гарячці спекулятивні елементи. Командний склад вакхічно закрутився в нестримному вихорі безпробудного пияцтва, що вимагало море вина, щоб залити, втопити розпач, тугу і крах надій. Залізниці були запруджені офіцерськими та іншими буржуазними сім'ями, які билися в істеріці, що цілими таборами «відступали» перед кулями Червоної Армії. Білогвардійський тил кидало в холод і жар, морозило, лихо манило. В кожному кутку України відчувалося невмоліме наближення останнього подиху білогвардійської влади.

До речі, цей «великий кінець», як поетично охрестили білогвардійські бояни боягузливу втечу білої гвардії, разом з так званою «інтелігенцією» з боязливо-панічних адвокатів, попів, директорів гімназій, членів управ і поліцейських, які встигли протягом короткочасного хазяйнування денікінців достатньо «нагрішити», щоб чекати помсти Радянської влади,—цей «великий кінець» супроводжувався найзлочиннішими і гідними презирства діяннями білогвардійської адміністрації.

В той час у тилу денікінської армії лютувала найстрашніша за своїми розмірами і смертністю епідемія тифу. На залізничних коліях стояли численні ешелони тифозних хворих, які вмирили або вже померли, що їх кинули напризволяще. Жахливі стогони солдатів, які віддали своє життя за благополуччя білогвардійців, пливли по неосяжних рівнинах ланів, марно благаючи допомоги.

Але білогвардійські держиморди і не думали вживати заходів для того, щоб у першу чергу евакуювати і розмістити по госпіталях хворих і поранених, тисячі яких валялися на залізничних коліях. Вони поспішали швидше навантажити і відправити на південь ешелони з награбованим добром, викидаючи з вагонів солдатів, які корчилися в передсмертній агонії.

16 грудня натиском 12-ї армії білогвардійці були вибиті з Києва, а 13-ю армією взято Катеринославо. Частини противника, які діяли на Правобережжі України, будучи відрізані від головних своїх сил, змушені були відходити в напрямі Одеса—Херсон. У той час ударом на південь кіннота Будьонного, пошарпавши кінноту Денікіна і кращі його піхотні частини, зайняла Донбас і остаточно роз'єднала найголовніші групи противника, змусивши його до поспішного відступу в Крим, на правобережжя Дніпра і на Кавказ.

У січні з виходом наших військ до Таганрога і Маріуполя між групами противника зміцнився міцний прошарок наших військ, які нестримно розширювали свої межі на схід і на захід. До наших рук тоді потрапили десятки тисяч полонених, сотні гармат, танки, бронепойзди і численне військово спорядження.

Хто не пам'ятає цих незлічених воєнних трофеїв, відібраних нами у Денікіна? Командир кінного корпусу Жлоба навіть надіслав тоді Антанті по радіо подяку за постачання червоних частин спорядженням і амуніцією.

Тим часом, відкинувши противника від Києва і Катеринослава, червоні частини продовжували завдавати йому удар за ударом, напіраючи на добровольчі частини з двох боків, з півночі і сходу. Наприкінці січня частина армії Денікіна була затиснута в куток між Дні-

стром і правобережжям Чорного моря. 7 лютого Червона Армія захопила Одесу, а до 17 лютого рештки добровольців на Україні частково були остаточно знищені, а частково — капітулювали.

Трудящі маси України зустріли Червону Армію із захопленням. Не було кінця винятково зворушливим виразам подяки за врятування від білого терору. Але через ці розові моменти з кричущою чіткістю виступали перед Радянською владою України нові надзвичайні труднощі.

Антанта не дрімала.

Діставши негативного щигля від Червоної Армії, вона негайно змінила фронт наступу на Україну через Польщу і Петлюру. І не встигла ще Червона Армія добити Денікіна на Кавказі, не захолинула ще кров численних жертв денікінської авантюри, як Антанта підготувала угоду Петлюри з Польщею для нового наступу на Україну.

Якщо в наступі Денікіна головну роль відігравала Англія, то в новому поході на Україну роль головного ката взяла на себе Франція. Англія в новій авантурі з тактичних міркувань відступила на другий план. Англійська «громадська думка» була дуже обурена невдачею денікінської авантюри, робітничі депутати Англії в зв'язку з цією невдачею вносили в парламент запит за запитом, і британському уряду, природно, в такий момент було дуже «незручно» продовжувати активну роль душителя російської революції. В атаку на Радянську Україну Антантою була випущена «демократична Франція». При її активному сприянні і за її директивами Петлюра, здобувши в січні 1920 р. в Любарі від УНР повноту влади, вступив у переговори з начальником Польської держави Пілсудським на предмет спільного придушення Радянської України і відновлення на її території капіталістично-поміщицької влади. На генеральній нараді у Варшаві 25 лютого 1920 р. у присутності представників партій УСД і УСР, самостійників і повстанців, від яких головував, між іншим, несосвітений бандит, сподвижник Григор'єва — Юрко Тютюнник, були остаточно сформульовані умови договору про спільний наступ на Радянську Україну, договору, надалі санкціонованого урядами УНР і Польщі.

Договір цей зводився до повного поневолення українського народу Польщею і Антантою. Петлюра віддавав Польщі значну частину української території і насамперед Східну Галичину, Волинь, Полісся і Холмщину. Далі, згідно з секретною частиною цього договору, Польща одержала право безмитного перевезення польських товарів через Одесу протягом 15 років і безкоштовного користування українським морським транспортом протягом 10 років. Політичний крамар Петлюра, який не раз продавав Україну і український трудовий народ оптом і в роздріб, цього разу продав її Польщі, створивши для Радянської України, що ще не встигла визволитися від білогвардійщини, нову загрозу збройної інтервенції.

Щоб забезпечити собі тил, Петлюра при сприянні Антанти уклав одночасно договір з Румунією, згідно з яким УНР гарантувала їй збереження кордонів 1920 р. і відмовилася від прав на Бессарабію.

Щоправда, становище Радянської влади було в той час порівняно міцним. Колчаківські банди були розбиті, і сам Колчак разом з своїм прем'єром Пепеляєвим сиділи тоді за міцними залізними ґратами в Нижньоудінську. Уральський фронт було ліквідовано, в Сибіру була відновлена Радянська влада, і червоні війська вступили в Архангельськ.

Однак становище України залишалось серйозним. Короткочасне хазяйнування білогвардійців настільки розорило країну, що потрібні були виняткові зусилля, щоб відновити найелементарніші галузі українського господарства. Транспорт був зруйнований, сотні паровозів і вагонів пущені під укіс, мости висаджені в повітря. Величезну кількість залізничних станцій розгромлено, багато спалено і знесено дотла.

Телеграфні проводи на кілька сотень верст зруйновані. Виведені краці коні і рогата худоба.

Крім матеріального розгрому, білогвардійці остаточно розгромили ті моральні і духовні сили України, на які Радянська влада могла б спертися. Профспілки були ліквідовані, підпільні комуністичні організації були повністю дезорганізовані білим терором. Соціал-угодовські партії, які дістали при допомозі білих генералів можливість відкрито виступити проти «більшовиків», проводили серед відсталих трудящих мас шалену агітацію проти Радянської влади і ЧК зокрема. Організовані трудящі маси впали у відчай. Довелося докласти виняткових зусиль, щоб розвіяти серед трудящих те недовір'я, яке було створене проти нас шаленою наклепницькою агітацією білогвардійців усіх мастей.

Денікін, відступаючи, залишив на Україні цілу мережу великих підпільних білогвардійських організацій, що мали велику кількість зброї і грошей, особливо на Лівобережній Україні. Ці денікінські агенти були завжди готові організувати повстання в тилу Червоної Армії при першій же її невдачі на фронті.

В містах лютувала спекуляція, що досягла небувалого шаленства й розмірів. Одержавши від Денікіна повну свободу, спекулятивні елементи України настільки зміцніли, що становили для Радянської влади серйозну загрозу. До того ж під час формування нашого адміністративно-господарського апарату буржуазно-спекулятивні елементи енергійно ринули у всі радянські установи, розносячи з собою згубне сім'я контрреволюції. Серед них було багато злісних контрреволюціонерів, які зуміли спритно легалізуватися з допомогою радянських мандатів для підризу різними шляхами нашої економічної політики. Ці елементи, явні і таємні агенти наших ворогів, вміло використовували тяжке матеріальне становище міста і села, що посилювалося через блокаду і вихор громадянської війни.

Більше того, на всій Україні лютували тоді численні і невлімові банди, які годувала Антанта через Петлюру і Пілсудського, що розсіялися по всій території УСРР і підточували її незміцніле тіло. Випущені і збігли з тюрем під час частих змін влади професійні бандити і елементи, які відбилися від праці, організували кримінально-бандитські зграї, створюючи сприятливу атмосферу для так званих «ідейних анархістів».

Село залишалося нерозшарованим, влада в повітах і волостях фактично перебувала у руках куркулів, які остаточно підкорили собі і поневолили середняків і незаможних. Петлюрівщина сплела густу, міцну мережу агентів і підпільних організацій в усіх майже без винятку радянських установах, особливо в кооперації і відділах народної освіти.

Наша вимушена необхідність закінчити розверстку створювала при цих надзвичайно тяжких обставинах дуже сприятливий ґрунт для контрреволюційних виступів у селах. Наших продпрацівників убивали сотнями в усіх кутках республіки.

Банди, які кишіли по всій Україні, здійснюючи директиви УНР, розвинули особливо шалену діяльність після горезвісної петлюрівсько-польської угоди. В Києві було організовано центральний повстанський комітет, що зв'язався з повстанською бригадою імені Пилипа Орлика і охопив окрешми і губернськими організаціями всі куточки України.

Особливу увагу Центрповстанком приділяв підступам до Києва в напрямках Київ — Коростень і Київ — Козятин, де місцева повстанська організація (районний повстанський комітет) під керівництвом одного з найенергійніших бандитів — Мордалевича створила протягом короткого часу на довіреній їй ділянці понад 150 таємних агентур, що об'єднали весь повстанський рух цього району. Тут, крім банди Струка і залишків банд Зеленого і Соколовського, діяли зграї Мордалевича.

На Полтавщині діяли отамани Скирда і Левченко. На Херсонщині орудували банди Пшенника, на Одещині і Поділлі — Заболотний, а на Катеринославщині — легендарний Махно, «батько» однієї з найсильніших і найорганізованіших банд, з якою Радянській владі на Україні довелося вести дуже серйозну боротьбу.

На цей час анархо-бандитська армія Махна налічувала кілька тисяч багнетів і шабель. Махно, який боровся одночасно з Червоною Армією проти Денікіна, після зайняття нами України став на шлях відкритої боротьби з Радянською владою. Він здійснює розбійницькі нальоти на червоноармійські частини, громить радянські установи і потім здійснює грандіозний рейд, що охопив Катеринославську, Донецьку, Харківську і Полтавську губернії.

II ЧИСТКА ТИЛУ

Спекулятивна вакханалія, бандитизм і дуже сильний контрреволюційний рух всередині країни перешкождали будь-якій можливості творчої роботи по зміцненню радянського апарату.

Особливі відділи спрямовували свої зусилля на чистку Червоної Армії від контрреволюційних і паразитичних елементів, які примазалися до неї під час її переможного руху, які наводнили її з метою шпигунства, розкладу, дезорганізації і організації повстання в лавах Червоної Армії в момент виконання нею своїх бойових завдань. Буквально на кожному кроці Радянську владу на Україні підстерігали зрадництво, шпигунство і контрреволюційні змови.

Тим часом із загрожуючою ясністю визначилися близькість і серйозність петлюрівсько-польської інтервенції.

Енергійно множилися і організовувалися банди всередині України і гарячково готував наступ на Україну закордонний штаб Петлюри. Для цього у нас було достатньо документальних даних, які підтверджувалися згодом документами, знайденими при арешті колишнього прем'єра УНР і члена ЦК УПСР Всеволода Голубовича.

Ось що він записав приблизно в цей час у свій щоденник:

Пілсудський намічає Ушицю як центр уряду і планує дати 1000—3000 чоловік з інтернованих для охорони ушицького фронту. Обіцяють повернути полонених з Італії і Німеччини через Польщу. Всього полонених 50 000 чоловік. Негайно після переговорів розпочнеться з допомогою поляків формування нових українських частин.

У листі Голубовичу петлюрівський полковник Петров з Польщі пише:

Наше ланцутське формування ведеться, як мені здається, під буржуазним прапором, тому що з приводу формування радилися Потоцький і Радзивілл. Підтримка формування йде не тільки від Пілсудського... Матеріал для формування є хороший. Більшість козаків — з бронепоездів, сильні і тямущі.

Що підготовка наступу на Україну велася при повній участі і сприянні лідерів УПСР ще доводить цілий ряд факторів.

Ось виписка з щоденника Голубовича, де наводиться бесіда між Чарнецьким, довіреною особою Пілсудського, через якого даються директиви УНР, і Степаном Аркадійовичем Степаненком, членом ЦК УПСР.

Чарнецький повідомляє Степаненку:

Нас змушують (очевидно, Антанта), щоб ми вас знищили, але ми вас не знищуємо і не знищимо. Бази свої влаштууйте, де хочете. Прочіть Шепетівку, Пілсудський одного бажає, щоб ви протрималися лише шість тижнів. Йому сподобався ваш план розпочати пересування на Київ через три тижні. Це принесе велику користь і нам, і вам. Піл-

судський обіцяв нам допомогти, чим тільки зможе. У Підволочиськ доставлено 2000 гвинтівок, 200 000 патронів і 100 000 аршинів сукна. Загальний наступ — через два місяці і момент його вирішить сам Пилсудський, який вам не зрадить.

Загалом петлюрівсько-польський наступ готувався у великому масштабі, і йому намагалися надати широкий народний характер. На початку лютого 1920 р. у зв'язку з підготовкою наступу на Радянську Україну в окупованому поляками Кам'янці-Подільському організувалася національна рада, щось на зразок передпарламенту, куди входили представники всіх українських партій і громадських організацій для обговорення політики і тактики УНР як у наступі, що готувався, так і в наступних її заходах. Тут же була вироблена і остаточно прийнята нова конституція УНР.

За статутом ради до неї входили три представники с.-д., дванадцять представників інших партій і десять — від кооперації, самоуправління, наукових і професіональних організацій.

Одночасно УПСР мала тісний зв'язок з українським бандитизмом, в якому, за захопленими нами документами, бачила єдиний досконалий спосіб повалення Радянської влади на Україні.

Ось характерна в цьому відношенні виписка з щоденника Голубовича за 7 квітня 1920 року:

Нарада с.-д. (Феденко, Шадлун), с.-р. (Мицюк, Голубович), Поалей-ціон (Гольдман, Пекре?).

Доповідає отаман повстанців Радомишльського повіту есер Мордалевич.

Марка Н. (очевидно, Петлюри) серед селянства коштує дуже високо, земля повинна бути передана селянству без викупу. Населення вороже ставиться до правих. (Проти замітки Голубовича — адреса Мордалевича, очевидно, для наради з ним).

Якраз на момент підготовки петлюрівсько-польського наступу з'ясувалося, що Врангель, який укріпився в Криму, готуючись до вилазки проти Радянської України, докладав усіх зусиль до об'єднання і координування своїх воєнних дій з Махном, Петлюрою і поляками.

У квітні 1920 р. особливим відділом Південзахвронту була захоплена група відряджених командуванням Добармії на Радянську Україну агентів, у тому числі поручик Головін (прізвисько Єрмаков), якому було доручено провести переговори з Махном про спільні воєнні операції проти Червоної Армії і про об'єднання з цією метою з усіма існуючими в той час на Україні антирадянськими утвореннями.

Мандати поручика Головіна—Єрмакова:

Пред'явник цього поручик Єрмаков Григорій дійсно уповноважений говорити з «батьком» Махном від імені добровольчого командування в Криму.

Феодосія, 10 березня 1920 р., № 106/Р.

Вр. начальника штабу командування військами Новоросії генерального штабу полковник Коновалов

Пред'явник цього поручик Головін Євген Антонович, агент розвідувального пункту штабу військ Новоросії, відряджений у район Катеринослава — Мелітополя з особливо важливими і секретними дорученнями. Всі військові, громадянські і залізничні власті зобов'язані надавати агенту Головіну всіляке сприяння по виконанню покладених на нього завдань.

1 березня 1920 р. № 60/Р. Феодосія

Начальник пункту капітан Павловський

При Головіні — Єрмакові були виявлені дуже цінні документи, і серед них надруковане на полотні завдання від командування добармії:

Завдання

1. Прибути до «батька» Махна і з'ясувати у нього, на яких умовах можлива угода його з командуванням добровольчої армії для спільних дій проти комуністів, причому викласти такі положення:

1) Залишаючись один, «батько» Махно ризикує, перебуваючи між двох вогнів, бути розбитим тією чи іншою стороною, і його ідеали не будуть так здійснені.

2) Його наміри можуть бути в усій повноті втілені в життя при сприятливій добрармії, яка зараз, бажаючи виправити старі помилки, змінить зовсім свою політичну фізіономію, веде переговори про союз з усіма арміями і державними утвореннями, які борються проти комуністів, не впливаючи на їх внутрішній побут і політичну платформу. Змовитися про майбутній устрій колишньої Російської імперії можна буде потім, роздавивши комуністів на прийнятних для всіх союзних армій умовах мирним шляхом.

3) Нині можна забути старі чвари, що були плодом непорозуміння і незнання одним одного. Пора згадати те, що батьківщина і народ, тобто те, що «батькові» і нам дорожче за все, уже шість років мучаються в кривавому кошмарі. Комуністи миру, і довольства не дадуть і це не влада народу. Необхідно нам усім згуртуватися, позбавити Русь від насильників і будувати нове життя, вільне для всіх.

4) У місцевостях, зайнятих добрармією, — нові основні принципи, найголовнішими з яких є:

а) вся земля без викупу переходить у руки селян на умовах, вироблених у кожній губернії з'їздом селян;

б) місцеві самоуправління одержують найширшу демократичну автономію;

в) області з самобутньою культурою, населені не великоросами, одержують автономію на засадах федерації.

II. Якими б не були умови «батька» Махна, просити його передати їх з однією з довірених осіб і відрядити до нас свого представника, якому, безумовно, на нашій території гарантується повна недоторканість.

Вірячи в рицарські почуття старого народного вождя «батька» Махна, добровольче командування переконане, що і наш посланець незалежно від результатів переговорів буде неушкодженим доставлений назад.

III. В разі прихильного ставлення «батька» Махна до вищевикладеної пропозиції домовитися, де буде зручніше спуститися аероплану з делегацією, що має повноваження укласти остаточний договір.

IV. З'ясувати взаємовідносини «батька» Махна з українським урядом Петлюри і в разі наявності між ними зв'язку просити про посередництво для переговорів нашого командування з українським урядом. Феодосія, 11 березня ст. стилю 1920 р., № 111/Р.

Від командування добрармії капітан Павловський

Як видно з 4-го пункту цих повноважень, Врангель, прикриваючись при зверненні до Махна анархічними гаслами, поставив собі за мету об'єднатися не тільки з Махном, а й з іншим рятівником «неньки України» — Петлюрою.

При читанні завдання Головіна — Єрмакова створюється на перший погляд враження, що командування добрармії змінило свої попередні гасла «єдиної і неділимої». Але Головін у своїх показаннях розшифровує значення нової політики білогвардійців, висунутої як основу угоди з Махном.

Ось Головін передає напутні слова полковника Коновалова, який направив його в небезпечну дорогу:

Мені Коновалов сказав:

— Якщо народ захоче, щоб ми не тільки зняли погони і ходили

без них, а навіть вставили собі перо в ж..., то ми також будемо ходити з ним.

Фраза ця дослівно взята з протоколу допиту Головіна.

Трохи пізніше особливим відділом Південзахфронту були захоплені послані Врангелем до Петлюри шпигуни: Ревс Олександр Володимирович — підпоручик і Ременний Йосип Йосипович — син пристава.

Вони були послані в штаб Петлюри для переговорів про «об'єднання всіх сил, що діяли проти червоних (показання Ревса), ознайомити штаб Петлюри з новими течіями в добрармії, а також заявити, що добрармія визнає помилки, яких припустився Денікін, визнає Україну, її вождів і армію і пропонує об'єднатися для спільних дій проти Червоної Армії, щоб остаточно її зломити».

Щоправда, запевнення добрармії Петлюрі були, очевидно, настільки ж серйозні, наскільки й запевнення, дані Махну, але фактично об'єднання і координування контрреволюційних сил проти Радянської України здійснювалися з послідовною наполегливістю.

Таким чином, з'ясувалося, що вороги наші ні на хвилину не залишили нас у спокої і, передихнувши, намагаються об'єднатися, щоб завдати нам вирішального удару.

Ця безпосередня загроза нової інтервенції в перший період нашого повернення на Україну, коли ми ще не зміцнили і не встигли навіть налагодити свій адміністративний апарат, ця загроза поставила перед нами термінове ударне завдання по зміцненню тилу.

Те, що для успішного ведення війни необхідний міцний тил, — істина стара. Але нелегке це було завдання. Насамперед треба було здійснити ґрунтовну чистку нашого тилу від організованої активної контрреволюції і пасивних ворогів, потім тільки можна було приступити до його зміцнення.

Слід зазначити, що роботу по чистці і зміцненню тилу важливо було провести якнайшвидше, бо петлюро-поляки і Врангель готові були кожну хвилину кинути на нас війська. Необхідно було поспішати.

План наш був таким. У першу чергу знешкодити вітчизняну контрреволюцію і буржуазію, які завжди готові при першій нашій невдачі на фронті всадити нам ніж у спину. Цю операцію необхідно було провести на перших порах хоча б тільки у великих центрах України.

З цією метою Центральним управлінням надзвичайних комісій України було виділено оперативний штаб, який мав підготувати повсюдні операції по ліквідації контрреволюційних організацій, очищенню великих центрів від буржуазного і спекулятивного елементів і відправленню буржуазії на примусові роботи.

Оперативному штабу належало вилучити в буржуазії лишки, які могли б стати матеріальною опорою для контрреволюційних виступів, викачати зброю, яка незаконно і злочинно зберігалася, затримати дезертирів і тих, що ухилялися від мобілізації.

Крім того, становище на фронті диктувало необхідність термінового забезпечення регулярного постачання робітників і Червоної Армії.

Операції ці вимагали величезного напруження енергії. Результатів їх видно за такими цифрами:

Затримано в Одесі 1747 чол., з яких до концтабору відправлено — 441, у губчека — 89, у губкомдезертир — 144, в інші установи — 86, звільнено — 987.

Виявлено і здано в Нарбанк грошей і різних паперів на суму 10 000 000 крб., золотої монети — на 600 крб., срібної — на 400 крб., срібла у виробках — 12 пудів, золота у виробках — 15 пудів і брильєнтів — 120 каратів. Опечатано близько 800 великих складів з величезною кількістю схованих з метою спекуляції різного роду товарів, військового обмундирування, амуніції і польових біноклів. Відібрано близько 500 гвинтівок, револьверів і шабель.

У Харкові було затримано 1574 чол., з них відправлено до концтабору — 600 чол., у губчека — 54, у губкомдезертир — 164, в інші установи — 11, звільнено — 646.

Виявлено грошей, процентних паперів і різних цінностей на суму близько 32 000 000 крб. Вилучено велику кількість білизни, одягу, взуття і продовольства. Знайдено зариту в землю в різних місцях зброю, відкриті великі склади шкіри, мила, чорнил, вовни, мануфактури і склад панчох у 15 000 пар.

Такі ж результати досягнуті в Києві, Чернігові, Херсоні та інших містах. Велика кількість майна передана робітничим організаціям і Червоній Армії.

Одночасно повсюдно була проведена чистка радянських установ від буржуазного і спекулятивного елементів.

Цю роботу здійснили в центрі і на місцях комісії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, до складу яких входили представники органів ЧК, причому робочими апаратами для цих комісій служили органи ЧК. Чистка військових установ проводилася в центрі особливим відділом Південзахфронту, а на місцях — особливими відділами армії.

Радянські установи були певною мірою захищені від засилля контрреволюції. Але в республіці залишалося ще багато дуже важливих для життя армії необстежених нами галузей, на які звернуті були всі помисли наших противників. Це — наші бази вогнепальних припасів — вогнесклади і артсклади, куди затесалися агенти наших ворогів з шпигунськими і шкідницькими цілями.

Ті дані, які ми мали, ясно вказували на причини вибухів, що частішали, і, за наполегливою вимогою особливого відділу Південзахфронту, особливо після вибуху вогнескладу в Москві, повсюдно в РСФРР були створені спеціальні комісії з надзвичайними повноваженнями по обстеженню особового складу всіх без винятку складів військового майна.

На Україні функції цієї комісії, головою якої було призначено народного комісара робітничо-селянської інспекції М. О. Скрипника, були розширені, а саме: обстеженню підлягав не лише особовий склад, а й технічна постановка справи, а також порядок охорони вогнескладів. На місцях проводили цю роботу армійські і губернські комісії, до складу яких входили представники органів ЧК.

Свою роботу комісії в даному разі здійснювали винятково через апарати ЧК і особливих відділів як у центрі, так і на місцях.

Результати діяльності цих комісій швидко виявилися. З обстежених по всій Україні 331 складу і 26 298 осіб персоналу виявлено і передано в органи 174 агенти різних контрреволюційних організацій, у тому числі 57 поляків — членів польської військової організації, які проникли в ці склади для розвідки і підготовки вибухів.

Усунуто з цих складів 502 чоловіки підозрюваних, у тому числі 180 поляків. Крім того, замінено 67 чол. комскладу, які не відповідали своєму призначенню.

Ряд відповідальних осіб з адміністрації артскладів, вогнескладів і баз вогнепальних припасів були віддані під суд за потурання і недбале збереження військового спорядження.

Всі території військових складів, за вимогою комісії, були оголошені в стані облоги з усіма наслідками, що випливають з нього.

Були здійснені і втілені в життя протипожежні заходи. Словом, військові склади були остаточно очищені від злочинних елементів і приведені в бойову готовність.

Крім того, особливий відділ Південзахфронту з підпорядкованими йому органами і місцеві органи ЧК, будучи робочим апаратом надзвичайних санітарних комісій, здійснили велику роботу по ліквідації вогнищ епідемій тифу та інших хвороб, що продовжували лютувати. Всі

органи ЧК контролювали лазарети і лікарні, рішуче вводили в них якнайсуворіший санітарний порядок, стежили за своєчасною дезінфекцією і підтриманням у чистоті хворих і поранених.

Однак після цих операцій все ж не можна було сказати, що тил Радянської України був остаточно знешкоджений від діяльності контрреволюції.

(Далі буде)

А. Л. Зінченко (Вінниця)

З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII — першій половині XIX ст.

Идеться про місце й роль духівництва в суспільстві, становище селян Правобережної України в маєтках духівництва та їх боротьбу проти соціального і національного гноблення в досліджуваний період.

Останніми роками питання про місце й роль церкви та духівництва в суспільних процесах вивчається більш ґрунтовно і виважено. З'ясовується взаємодія традиційно-народних та християнсько-церковних заasad у світосприйманні, моралі, культурі. Пам'ятки церковної архітектури, музики, живопису розглядаються в контексті розвитку духовних набутоків суспільства. Однак це ніякою мірою не знімає з порядку денного необхідність вивчення місця духівництва у суспільстві, взаємодії його з іншими соціальними верствами, в тому числі й селянством. Идеться, зокрема, і про становище селян у маєтках духівництва та їхні взаємини з адміністрацією останніх. Цю тематику висвітлюють, зокрема, В. І. Буганов, О. О. Преображенський і Ю. О. Тихонов¹.

Цікаві факти про місце церковного землеволодіння в еволюції феодальних відносин Лівобережної України XVII—XVIII ст. наводять О. І. Гуржій та В. Й. Борисенко². У монографіях Г. Я. Сергієнка й В. А. Смолій³, присвячених визвольній боротьбі на Правобережжі в XVII—XVIII ст., ідеться також і про маєтки духівництва.

У цілому проблематика церковного землеволодіння на Правобережній Україні вивчена ще недостатньо. Нові публікації джерел з історії визвольного руху в регіоні⁴ та залучення архівних документів дають можливість ґрунтовніше розглянути питання про соціальну самосвідомість селян церковних, а згодом і секуляризованих маєтків зрозуміти причини їхніх конфліктів з адміністрацією останніх протягом XVIII — першої половини XIX ст.

За нашими підрахунками, на Правобережжі наприкінці XVIII ст. в 220 церковних володіннях налічувалося 46,3 тис. кріпаків (ревізь-

¹ Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы.— М., 1980.— 342 с.

² Гуржій А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— Киев, 1986.— 134 с.; Борисенко В. И. Социально-экономичний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., Наук. думка, 1986.— 263 с.

³ Сергієнка Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.— К., 1963.— 212 с.; Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби: друга половина XVII—XVIII ст.— К., 1985.— 264 с.

⁴ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.— К., 1970.— 659 с.; Селянський рух на Україні: середина XVIII — перша чверть XIX ст.: 36. документів і матеріалів.— К., 1978.— 535 с.; Селянський рух на Україні, 1826—1849 рр.: 36. документів і матеріалів.— К., 1985.— 504 с.